

szemle

A múlt feneketlen kútja

HITES SÁNDOR: A MÚLTNAK KÚTJA

Kétségtelen, hogy a történelmi regény soha nem látott reneszánszát élte az elmúlt évtized magyar irodalmában: a múlt kulturális helyének, jelentésének átalakulása a posztmodern korban, a történetelvű szövegalakítási módok visszatérte a prózába stb. mind-mind hozzájárultak a műfaj modern változatának a térhódításához. Annál fogósabb kérdés viszont, hogy miért kerültek a 19. századi történelmi regények, illetve a műfaj általános elméleti kérdései ennyire középpontba napjaink irodalomtörténet-írásában, s vajon miért találkozhatunk lépten-nyomon a regény és történelem címszavakkal szaktanulmányok, folyóirat-különszámok, s doktori disszertációk sokaságában? Hites Sándor a két folyamat szoros összefüggése, tehát a kortárs irodalom hatása mellett teszi le a voksát a történelmi regény kérdéseit taglaló kötetében, s vitathatatlan, hogy Háy, Márton, Darvasi, Láng és mások regényei „öszöntőleg hatottak a műfaj 19. századi hagyományának vizsgálatára, hiszen nem kis részben ezzel az irodalomtörténeti vonulattal létesítettek szövegekői viszonyt.” (7.) Köztudomású az is, hogy a nálunk leginkább Hayden White nevével fémjelzett történetírás-elmélet (valamint a különböző emlékezet-felfogások — Pierre Nora, Jan Assmann stb.) megélenkülő recepciója a történészek önvizsgálata helyett az irodalomtörténeti, -kritikai vizsgálódások érdeklődési körét, módszertanát, olvasásmódját befolyásolta döntő módon. Szükség volt erre a termékeny hatásra, hiszen a 19. század meghatározó prózai műfajának, a történelmi regénynek a poétikája, hatásmechanizmusa, sőt a hatástörténete sem volt megnyugtató módon tisztázva irodalomtörténet-írásunkban: jópár évvel ezelőtt magam is meglepődve szembesültem azzal a ténnyel, hogy miközben a Kemény-recepció a szerző történelmi regényeinek méltatásától hangos, addig, lényegében nincs épkezláb leírása a műfaji alakzatnak, s hiányoznak a műfaji szempontú szövegelemzések is.

De ne feledkezzünk el még egy lényeges motivációról, amely a műfaj iránti érdeklődést korszakról-korszakra felszínen tartja. A történelmi regényről való beszédet anomáliák, dilemmák sokasága övezi, amely leginkább annak köszönhető, hogy a műfajhoz sorolható írások kiélezik fikció és valóság viszonyát, az irodalmi szövegek teremtett voltának és lehetséges referenciáinak a kapcsolatát. Éppen ezért minden irodalmárnak nagy teherként jelent a műfaj leírása, mondjuk annak eldöntése, hogy milyen kritériumok alapján ítélné egy szöveg történelmi regénynek, vagy hogy mi is az egyáltalán: műfaj, létmód, funkció vagy olvasásalakzat? Igaz, — látszólag — a történelmi regény írója és olvasója sincs könnyebb helyzet-

ben: az előbbinek a forráskutatás elkerülhetetlen, ám kétségkívül nyomasztó követelményével kell mindenkor szembesülni, az utóbbi pedig folyamatos hezitálásra kényszerül arra nézvést, hogy most vajon regényt vagy történelmet olvas, nem beszélve arról a gyakorta felhangzó elvárástól, hogy a történelmi regények autentikus befogadása eleve feltételezi a megjelenített műltről birtokolt előzetes tudást.

Persze az éremnek van másik oldala is, s talán ez (a kettőség) biztosítja leginkább a műfaj iránti tartós érdeklődést. A 19. századi írók, kritikusok (Henszlmann Imre, Kemény Zsigmond, Erdélyi János, Szász Károly) folyvást hangsúlyozzák, hogy a múlt elmélyült tanulmányozása karaktereket, eseményeket, cselekményvázat kínál fel az író számára, s nemhogy gátolná, de kifejezetten felszabadítja az írói fantáziát. A krónikák és az emlékiratok — a témáról mindig felhevült retorikával megnyilatkozó Kemény szerint — a letűnt világok „életkönyvét nyitandják fel” a regényíró előtt, aki ezáltal „észrevétlenül avatattik be a lefolyt századok szellemébe”, s egyben a szokások, a házi élet pontos rajzára kényszerül. Az olvasás folyamatában eleven, közvetlen tapasztalatként tárul fel a befogadó előtt a történelmi múlt valamely időszaka, anélkül, hogy a szöveg különösebben igényelné a reprezentált múlt előzetes ismeretét (bizonyos intenciók kódolása kétségkívül feltételezi ezt, ám bukásra ítélt az a regény, amely jelentésképzésének, kommunikációjának döntő részét erre építi). S talán a kritikusnak, irodalomtörténésznek sem kell mindenáron engednie a definiálás, a lehatárolás kísértésének: a legkülönfélébb elméleti, poétikai, hatástörténeti kontextusok olyan sokféle megközelítési módot kínálnak fel az elemző számára, hogy lényegében feleslegessé teszik a műfaj-létmód-funkció kérdésében az egyértelmű állásfoglalást. Hites Sándor is a termékeny eldöntetlenség mellett foglal állást („Nehezen lehetne megnevezni annak nyelvi kritériumait, mikor tekinthetünk történelmi regénynek egy szöveget.” 127.), amikor egy hosszabb bekezdés erejéig kitér a kérdéskörre: műfajleírásában, problémafelvetéseiben és szövegelemzéseiben pedig rugalmasan változtatja az értelmezés szempontjait. A műfajhoz sorolt szövegek poétikája, esztétikai hatásmechanizmus legalább annyira érdekli, mint a történelmi regények adekvát olvasásalakzatának vizsgálata, vagy a szövegek referencialitásával kapcsolatos dilemmák.

Nos, hogy azért az író, az olvasó és az irodalmár közül mégis ez utóbbi dolga a legnehezebb, talán erről fog szólni a recenzióm. Hites tanulmányaival folytatott polémiámban ugyanis nem elsősorban markánsan eltérő álláspontok, felfogások ütköznek majd, inkább a történelmi regényről folytatott kritikai diskurzus bukta-óira igyekszem rávilágítani.

Hites Sándor a történelmi regény leírása körüli zsákutcák nagy részét elkerüli azzal, hogy nem — a szó klasszikus értelmében vett — (műfaj)monográfiát, hanem eltérő érdekeltségű, szempontú tanulmányok füzérét adta közre. Ráadásul, mint azt a kötet alcíme is jelzi (*Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*), ezek az írások a múlt elbeszélésének az általános lehetőségfeltételeit célozzák meg, s kitérnek a múlt történetírói, szépművészeti reprezentációjának a kérdéseire is. A szerző tehát mindvégig szélesebb távlatból közelít a 19. századi történelmi regények poétikai karakteréhez, olvasásalakzatához tanulmányaiban: a műfajleírás diszkurzív terében következetesen szóhoz jutnak ismert történetírás-elméletek, politikafilozófiák szerzőinek a belátásai (Ann Rigney, Stephen Bann, Hayden Whi-

te, Reinhart Koselleck stb.); Hites bátran választja egy-egy tanulmánya kiindulópontjául etika és regény (*Műfaj, örökség, revízió*), politikum és irodalom (*Zord idő*-elemzés) viszonyait, méghozzá úgy, hogy — az angolszász irodalomtudomány intencióit követve — mellőzi a megközelítésmód ábrázolásetétikai beidegződéseit; végül egy alapvető hermeneutikai premissza, eleven irodalom és régmúlt hagyomány örök dialógusa tatja mozgásban a kortárs magyar irodalom kontextusát a kötet egészében. Nem riad vissza Hites — a tág elméleti, történeti kontextusokra hivatkozó — „erős”, markáns irodalomtörténeti állítások megfogalmazásától sem. (Pl.: „A történelmi regény tehát már jóval azelőtt rendelkezett felforgató vagy provokatív erővel, hogy a posztmodernnek is mondott *historiographic metafiction* megkérdőjelezte volna a múlt értelmezésének és megjelenítésének történeti módjait.” 10.)

A kontextualizáló megközelítést és a határozott véleményalkotás retorikáját finoman ellenpontozza Hites írásmódjának másik jellegzetes aspektusa. A szerző elsősorban notórius, intenzív kérdező: a szövegekkel és az elmélettel folytatott dialógus során létesülő kérdéseket tesz fel, melyeket izgalmas módon, több nézőpontot mozgósítva jár körül tanulmányaiban, anélkül, hogy berekesztené a probléma körüli diskurzust, vagy egy feltétlen válaszról igyekezne meggyőzni az olvasóját. A kötet legnagyobb erénye tehát a többnézőpontúság, a távlatok szélessége, s az együttgondolkodásra (továbbgondolásra) késztetés. Kritikai megjegyzéseim elsősorban azokat a töréspontokat igyeksenek láthatóvá tenni, ahol ez a problémafelvető, dialogikus jelleg megbicsaklik, vagy nem bizonyul kellően átgondoltnak.

A műfaj körüli feloldhatatlan apóriák dacára a történelmi regény leírásának lehetséges kontextusai, az egyes szövegelemzések szempontrendszere viszonylag jól behatárolhatók (ami természetesen nem egy normatív poétika megalkotásának a lehetőségét jelenti). Ezt sugallja a kötet bevezető tanulmánya, amely a *Politika, poétika, tudományosság: a történelmi regény mibenlétéről* címet viseli. Hites írásmódjától mi sem áll távolabb, mint az esszészerű jelleg, ám éppen a szubjektív hangoltságú, kötetlenebb diskurzus imitálása tette lehetővé a számára, hogy a történelmi regény alapkarakteréről, megítélésének dilemmáiról, olvasási stratégiáinak jellegadó tényezőiről olyan összegző áttekintést írasson, amely érinti a műfaj 19. századi alakváltozatainak majd minden lényeges kérdését. Hites meggyőzően igazolja, hogy a „történetírás (mindenkori) szakmai elvárásainak a figyelembe vétele nélkül valószínűleg nemcsak a történelmi regény változó kulturális jelentőségét, de poétikáját sem lehet megérteni” (11.), s hogy ezen poétika leírásához ugyanolyan fontos a szövegek retorizáltságának beható vizsgálata, mint a történeti tudat, a politikai ideológiák alakulásának, illetve a múltat közvetítő-lejegyző eszközök mediális változástörténetének a számbavétele.

A leíró, összegző, problémafelvető („esszéisztikus”) hangnemből azonban általában kiköppen a szöveg beszélője, amikor polemizálni kezd. Nem perdöntő megjegyzésekről van szó (még azt se mondanám, hogy feltétlenül ellenkezne a véleményem a tanulmányíróéval): azért érdemes kitérni rájuk, mivel jól példázzák Hites kritikai ítéletalkotásának, argumentációs műveleteinek néhány strukturális következetlenségét. Tanulmánya egy pontján a szerző vitába száll F. R. Ankersmit történelmi regényről alkotott elképzelésével. „Ankersmit szemében a történész

megalkot és kifejti egy adott magyarázatot, a történelmi regény írója viszont *kiindul* egy olyan magyarázatról, amit a történésztől kölcsönöz”. Az „okfejtés minden szempontból problematikus” — állítja Hites, mivel „szöveg előtti kondíciókkal számol”, s ezért végeredményben Ankersmit érvelése „visszaállítja a történelemtől szóló *tudás* és a történelemtől szóló *írás* elválasztottságát.” (12–13.) Álláspontom szerint érdemesebb a holland szerző állításának hasznosítható aspektusaira, a két-fajta narratíva eltérő szerveződését taglaló véleményére figyelni, mintsem végsősoron egy olyan *pozitivist* álláspont miatt kárhozzatni, melyet inkább a kritikus értelmező tevékenysége tulajdonít neki. A történelmi regényről folytatott beszéd legnagyobb nehézsége abban áll, hogy a legkülönbözőbb nézőpontok, álláspontok, érdekeltségek, elméleti állásfoglalások vetítődnek — gyakorta reflektálatlanul — egymásra. Még egy, a módszertanának elméleti alapjaira következetesen rákérdező, történész is arra az alappremisszára kell hagyatkozzon, hogy a történelmi múlt valamikor létezett, míg egy irodalomtörténész nyugodtan kiindulhat a múlt nyelvi felépítésének, konstruált voltának *evidens* tapasztalatából. Úgy tűnik számomra, mintha Hites egy irodalmár nézőpont reflektálatlan fölényét érvényesítette volna, az inkább történészi alapállásból megszólaló Ankersmit felfogásával szemben.

Lényegét tekintve jogosan feddi meg Hites a történelmi regényről — szintén történészként, ám igen elmélyülten — értekező Gyáni Gábort is, hogy az a történelmi igazság normáját a kelletténél nyomatékosabban kéri számon Rakovszky Zsuzsa regényén. Gyáni hiányolja a kor valláserkölcsei tudatosságát *A kígyó árnyéka* 17. századi főhősnőjéből, s Hites szerint lényegében azt várja el, hogy „a regény azt és úgy fikcionalizálná, amit a történész (mégoly regényszerűen vagy imaginatíván) kiötlött.” (15.). Hangsúlyozom, Hitesnek kétségtelenül igaza van, ha Gyáni kritikai megjegyzésében normatív szándékot feltételezünk, ám ha pusztán olvasói, értelmezői véleményként vizsgáljuk az állítását, inkább Hites kritikai attitűdje tűnik normakijelölőnek. A történelmi regények olvasásalakzatának meghatározó vonása, hogy a befogadó — a szokottnál talán tágabb — szabadságot élvezhet bizonyos döntések meghozatalában. Ez az olvasói szabadság éppen abból a — látszólagos kööttséget okozó — paradox, köztes helyzetből adódik, hogy a regény, miközben imaginárius módon, fikcionális eljárásokkal megalkot egy múltbeli világot, addig óhatatlanul előhívja, referenciálisan behatárolja azt a történelmi világot is, melynek realitáseffektusaiból építkezett. Egy szaktörténész esetében nyilván megkerülhetetlen olvasói előfeltevésként lépnek játékba a korszakról birtokolt történelmi előismeretek, s *bizonyos mértékig* talán még az is elnézhető, ha (bármely olvasó) a szöveg reprezentációs törekvéseinél tágabban képzeletben megjelenített történelmi világ határait. A valódi problémát azonban itt is inkább Hites kritikai attitűdjében látom. Ítéletalkotásának a legitimációját újfent egy olyan állítással igyekszik megteremteni, amely idegen Gyáni szemléletétől („ettől az elvárástól még az irodalom tanító szándékának vélelmezése sem áll túlságosan távol, vagy az az Eötvös József-i doktrína, amely a történésznek eredményeinek a népszerűsítését várja el az íróktól” 15.).

A *Zord idő* grandiózus elemzésében (a hat tanulmányból álló kötet terjedelmének egy harmadát teszi ki az írás) Hites olvasásmódjának igen termékeny módszertanába nyerhetünk betekintést, melynek lényege az értelmező és az értelme-

zett szövegek többszintű dialógusában ragadható meg. Hites jelentékeny történetfilozófiai, politikaelméleti kontextust mozgat interpretációjában, amely azonban nem pusztán értelmezői apparátusként vetül rá Kemény szövegére: a *Zord idő* szoros olvasásából levont konzekvenciák hozzászólnak a történet- és politikaelméleti aspektusokhoz is. Reinhart Koselleck munkájának legfőbb belátásai (a tapasztalati tér és a várakozási horizont viszonya; a prognózis és a jóslás megváltozott státusza a modern korban; a történelem alakíthatóságának a kérdése stb.) nemcsak természetesen hozzájárulnak a *Zord idő* egy-egy adekvát jelentés-összefüggésének a kibontásához, hanem az idézett kategóriák maguk is jelentéssel telítődnek az értelmezés során (Lásd elsősorban *A prognózisok regénye* című alfejezetet). Hites elemzése igazolja, hogy a regény politikai aspektusai, allegorikus struktúrája még nem eredményez irányköltészeti példázatosságot, sokkal inkább egyetemesebb érvényű történetfilozófiai konzekvenciák levonására készlet. A szereplők racionális prognózisaiban és irracionális jóslataiban a történelem mozgásának alapkaraktere mutatkozik meg: a regény konstruálta világ sajátos időszerkezetének köszönhetően egyszerre lehet színre vinni a logikusnak tűnő múltanalízisekre (prognózisokra) hagyatkozó szereplők hiábavaló próbálkozásait a történelmi események alakítására, valamint a visszatekintő perspektíva — szintén hiábavaló — fölényét (hiszen az „előrejelzéseit az elkövetkező évszázadok európai történelmének ismeretében megfogalmazó” Frangepán sem változtathatja meg a dolgok menetét). Így válik a *Zord idő* Hites értelmezésében „a politikai diagnózis és történelmi prognózis felállításának, vagyis a történelmi és politikai gyakorlatnak a *szatírájává*” (61.), de ezen belül a Werbőczy-portré a röpiratokat író „Kemény saját tevékenységének a *szatírájaként* is értékelhető” (89.). A „szatíra” ez esetben nem direkt példázatosságot, hanem egy árnyaltan felépített, többszörösen elbizonytalanított allegorikus struktúra működését jelenti, vagy ahogy Hites fogalmaz: „a regény csak úgy képes az analógiák példaszzerűségének kudarcra mellett érvelni, hogy egy analógiákat felkínáló példázat alakját ölti” (93.). Az egyes szöveghelyek szoros interpretációjának és a kontextusok intenzív párbeszédének egyensúlya viszont egy-két alkalommal megbillen, s ott Hites hatékony olvasásmódjának a határai is megmutatkoznak.

De előbb egy önkényes kitérő. Manzoni *Jegyesekjében* a románcos konvenciók, a jellem- és cselekménysablonok egy jól behatárolt, biztonságos és otthonos közegebe vezetik az olvasót (ahol persze jelen van a gonosz, de előbb-utóbb alulmarad), mígnem egyszer csak ebbe a szimbolikus rendbe betör a „Valóság” a pestis képében, s hirtelen a (mindenkori) olvasó is saját szorongásai, félelmei kellős közepén találja magát. A járvánnyal sújtott Milánót a káosz és a téboly keríti hatalmába, elszabadulnak az indulatok a bűnbakoknak kikiáltott „kenő” ellen (akik — a deformált közvélekedés szerint — tudatosan terjesztik a pestist), a hullaszedők („halálmadarak”) gátlástalanul kirabolják, majd meztelenül a szekérre hányják az áldozatokat. Ebbe a nyomasztó, kaotikus képbe lép be egy anya, aki szépen felöltöztetett, elhunyt kislányát a kocsira helyezi, s összes pénze ellenében megkéri az egyik „halálmadarat”, hogy méltón temesse el lányát, s másnap hasonlóképpen járjon el saját és másik gyermeke holttestével is. Mert mit tehet az esendő ember ilyen helyzetben, minthogy méltósággal és/vagy méltatlanul elszenvedni a természet elszabadulását? A *Zord idő* imaginárius világa halmozza a *Jegyesekben* csak

egy epizód erejéig tomboló természeti és emberi erők okozta rettenet képeit: a regény előtörténetében Elemér és Barnabás családját brutálisan kiirtják, a két főhöst lefejezik, a „szemünk láttára” kaszabolnak le kétezer embert a török táborban, s a történet végén olyan az olvasó érzése, mintha a regény stilizált színpadán már csak lélektelen árnyak mozognának. Nos, a pusztulás e shakespeare-i kavalkádjában mindössze jelentéktelen epizódszerepet kap a pestis: a törökök az egyértelműen mérgezés áldozatává váló Werbőczy halálának elkendőzésére használják fel a táborukban kiütött kisebb járványt. Ezért tartom túlértelmezésnek Hites állítását az eseménnyel kapcsolatban, aki többszörös eldöntetlenségről beszél: a járvány „annak bizonytalanságára is utalhat, hogy a pestis vajon történeti vagy pedig természeti esemény. Werbőczy halála, noha tényszerű, mégis többértelmű, hiszen több módon tehető eseménnyé: a testen mutatkozó jelek a ragály vagy mérgezés eredményeként is értelmezhetők.” (62.) A tanulmány erényeihez mérten méltánytalan szörszálhasogatásnak tűnő megjegyzésem Hites értelmezésének egy nem gyakori, ám vissza-visszatérő következtetlenségét igyekszik megvilágítani: az éppen alkalmazott értelmezői séma, vagy az eldöntetlenség retorikája elvétí a szöveg intencióit, s ugyanúgy a saját elvárásokhoz illeszti, formálja a szöveg beszédét, mint egy integratív módon „erőszakos” olvasás. Mindez nyilvánvalóan abból a méltányolható törekvésből adódik, hogy a szerző a lehető legtöbb nézőpontból igyekszik körbejárni a kérdéseket, minél több argumentumot hozni a válaszok megtámogatására (vagy elbizonytalanítására), de néha ez a kísérlet önjáróvá válik, túlértelmezéshez, zárványokhoz vezet. Elhagyhatónak érzem például a *Zord idő* elemzésből a *Diagnózis* című alfejezetet, ahol az említett példán túl az időjárásra tett regénybeli utalásokból levont konzekvenciák is messze távolodnak a szöveg intencióitól.

A kötet másik meghatározó tanulmánya a *Műfaj, örökség, revízió*, amely egyszerre vet számat a Jósika-féle műfajváltozat alapkarakterével, illetve a 20. századi műfajrevízió irodalomtörténeti következményével, a két szövegekörpusz, poétika egymást olvasásának a feltételezettségével. A tanulmány koncepciója egy figyelemre méltó felvetésre épül: a kortárs regények recepciója, „a revízió fogadtatása voltaképpen nem szembesült a felidézett hagyománnyal” (103.), illetve az „újabb fejleményekből képződött vissza a hagyománynak egyfajta képe, amely képre pusztán azért volt szükség, hogy a kortársi művek azt meghaladó teljesítményként igazolódhassanak, újragondolatlan irodalomtörténeti beidegződéseket erősítve meg.” (113.) Hites érveit kiegészíthetnénk még egy jellemző tendenciával: a kritika az előzmények keresésekor gyakorta átugorja a 19. századot, s a magyar regény hiányzó első félidejének (18. század végi, 19. század eleji hiányának) utólagos „pótlásaként” értelmezi a posztmodern történelmi regények retorizáltságának, történetkezelésének, múltképeinek bizonyos tendenciáit. Mindebben kétségtelenül sok igazság van, ám legalább ennyire működik a nagy ráatalálás kritikusi öröme, s a negligálás szintén örömteli gesztusa. Márton László például azért tartja „a kilencvenes évek két jelentős magyar regényének” Háy *Dzsigerdílenjét* és Láng Zsolt *Bestiáriumát*, mert „mindkettő áthajol a tizenkilencedik század fölött, s mindkettő szervesen hitt nyelvi és irodalmi elemekből hoz létre szerves egészet”. Mindezt az a Márton deklarálja, aki a *Kényszerű szabadulás*-ban hasonlóképpen kíván áthajolni az — ironikusan láttatott — 19. századi hagyományon, ám végső soron mégis

Mikszáth — *A fekete város* egyik lábjegyzetébe rejtett — regényötletét „írja meg”. (Ez a megközelítés kétségtelenül nem tett jót a 19. századi hagyomány megítélésének, de a kortárs regények megszólaltatásában is lényeges nézőpontok negligálódtak általa: a török téma hasonló beállítás mellett konkrét szövegközi áthallások is megerősítik például a *Könnymutatványosok* és a *Zord idő* kölcsönhatását [lásd a két regény nyitányát]; a *Dzsigerdilen* pedig a Mikszáth-féle történelmi regény írásmódjának néhány sajátosságát erősíti fel stb.).

Hites Sándor az irodalomtörténet-írásunkban felejtésre, vagy legalábbis epizódszerepre ítélt Jósika-szövegek esztétikai teljesítőképességét méri fel a kortárs történelmi regények távlatába állítva, s igazolja, többé-kevésbé meggyőzően, hogy a „revízió, éppen önmaga legradikálisabbnak vélt mozzanataiban, folytatni kényszerült a műfaji örökséget” (104.), „saját legradikálisabb »szándékait« már ott találta az újraírni, kiforgatni, felszámolni kívánt műfaj őseiben” (119. o.). A tanulmány nagy erénye, hogy mindezt a Jósika-szövegek korpuszon demonstrálja Hites, ám ugyanez a gyengéje is, hiszen kétséges, hogy kiáll-e egy ilyen megmértetést „a magyar regény atyjának” írásművészetére. Mintha Hites is bizonytalan lenne ebben a tekintetben, s ez a bizonytalansági faktor argumentációjában is rögzül: a tanulmány egészében következetesen a 19. századi műfaji hagyomány „romantikus változtatáról” beszél, ám nem tisztázza, hogy konkrétan mit is ért ezen (csak Jósika [esetleg Jókai] történelmi regényeit, vagy pedig Eötvös és Kemény szövegei is értelmezhetők ebben a kontextusban), s kizárólag Jósika egyes szövegrészeit (főként a *A csehek Magyarországhban* című regényből) citálja gondolatmenetének alátámasztásakor. Az értelmezői távlat elrajzolása aztán további problémákat eredményez a színvonalas dolgozat argumentációs műveleteiben.

Nagy kérdés számomra, hogy azok az egybeesések, melyek a kortárs történelmi regények immanens poétikája (nézőpontok, modalitásváltások megsokszorozása; az elbeszélői teleológia kiiktatása; a cselekmény motiválatlansága stb.) és a Jósika-regények — a kortárs kritikában élesen bírált — tendenciái (széthányt rendű elbeszélési módor; mozaikszerű kompozíció; a lélekrajz hiánya, cselekedetek indokolatlansága stb.) között megfigyelhető, valóban hatástörténetileg is visszaigazolható egyezésekre utalnak-e, s mindez feltétlenül a modern folyamatok előzményévé (vagy legalábbis a visszatekintő távlatból újraértékelendő korpuszá) avatja-e Jósika szövegeit, mint ahogy azt Hites tanulmánya sejtetni enged. A „*Kész a vacsora (Balzac)*”, az „*Eredj fiám! – monda ő (Walter Scott)*”, vagy a „*Mi az újság? (Victor Hugo)*” típusú agyafúrt mottók például az *Abafő*ből joggal emlékeztetik napjaink Esterházy szocializálódott olvasóját a posztmodern idézestechikájára, ám — véve a szöveg létesülésének elsődleges kontextusát — egyszerűen csak arról van szó, hogy a regény emancipációját, sőt, a magyar regény megalapítását felvállaló Jósika ilyen egyszerű (mondhatnám stréber) módon igyekezett hangsúlyozni kötődését a nyugat-európai előzményekhez, illetve a kortárs folyamatokhoz. Természetesen Hites tanulmányát közel sem jellemzi az ilyen reflektálatlan „moderné olvasás” (mint egy helyen írja „nincs sok értelme különböző »posztmodern jegyeket« keresni vissza a múlt irodalmából” 122.), ám az elemzés tétjét figyelembe véve (elfelejtett, átlépésre ítélt 19. századi hagyomány poétikai, hatástörténeti erejének demonstrálása) bizonyító példák sokaságával kellett volna illusztrálnia a

jelenséget. Kicsit úgy érzem, mintha maga Hites is megválaszolatlanul hagyná saját kérdését: „Tartható-e a kijelentés, hogy amit egykor írói gyengeségként tapasztaltak, az mára poétikai teljesítménnyé lett?” (118.)

A kizárólag Jósikára épülő argumentáció egy másik esetben is erőtlennek bizonyul. A történelmi regény műfaji alkatára nézvést igen nagy horderejű állítása Hitesnek, hogy a regényekben konstruált múlt világa nem homogén időteret bont ki, hanem különböző idősíkok létevidenciái, beállítódásai kereszteződnek benne: „a történelmi tapasztalat nem pusztán az elbeszéltektől való időbeli távolságot észlelheti, de azt is, hogy a temporális elkülönülések magában a megjelenített múltban is benne rejlenek.” (135.) A *Csebek*-ből hozott példák ugyan meggyőznek az állítás műfajelméleti relevanciájáról (Elemér lovagideáljának anakronisztikussága, a keresztény és a zsidó történelemszemlélet ütköztetése Aminha történetén keresztül), de arról már egyáltalán nem, hogy Jósika regényében ez a művelet példaadó módon érvényesül. Saját olvasói emlékezetemben sokkal mélyebb nyomot hagytak a teremtett múlt és a megcélzott jelen mibenlétét és viszonyait példázatos szándékkal leegyszerűsítő elbeszélői utalások, melyek az erősen idealizált múltat az értékek, a hazafias érzület hordozójaként, a jelent pedig ezen attribútumok hiányaként mutatják fel. (Pl.: „A háború viszályait az *akkori* magyar nemes nem rettegte; ő csak megveretni csatákban félt, de *a csata maga élvezet vala neki*. Ha a trombita rivalt, s a csatamén nyerített: *keble dagadott*, s karja tetre feszült. Fagyos éjjeleket az ég azurjától födötten tölteni, vagy napokig lóháton utazni *mulatság volt*. Őseink a kényelemben s otthonülésben több unalmat s feszítőt találtak, mint a legöntagadóbb életben s a legkétesebb merényben.”)

Az olvasó a megközelítésmódok sokszínűségével találkozhat a kötet utolsó három (kisebb terjedelmű) tanulmányában is, s talán itt mutatkozik meg Hites irodalomtörténeti habitusának a legjellemzőbb vonása: a széleskörű érdeklődés és látókör, amely szokatlan területekről is hasznosítható ötletek sokaságát meríti a történelmi regény műfajának a leírásához. Thaisz András 1829–31-es *Ivenhoe*-fordítása (illetve a későbbi magyar fordítások tapasztalata) például ugyanúgy lehetőséget teremt számára a műfajalapító Scott-regények poétikai alkatának a feltérképezésére, illetve Scott magyar hatástörténetének a rövid felvázolására, mint a történelmi regény néhány poétikai sajátosságának a megvilágítására: a történetírói szövegként kezelt paratextusok funkcionális működésébe, faktuális és fikcionális elemek összjátékába, a nyelv archaizálásának örökké visszatérő kérdéseibe egyaránt betekintést nyerhetünk ebből az egyedi nézőpontból. (Ez utóbbi felvetést bővíti önálló tanulmánnyá Hites következő írása, *A nyelvtörténet mint történelem: Az Ivenhoe esete.*) A kötet zárótanulmánya (*Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században*) pedig irodalomtörténeti aspektusból szól hozzá elmélyülten és kellő filológiai apparátust mozgósítva a 19. századi történelmi regény és történetírás kölcsönviszonyának, funkcióátfedésének a kérdésköréhez.

Hites Sándor tanulmánykötetének legnagyobb erénye, hogy miközben átfogó értelmezését adja a 19. századi történelmi regény poétikai alkatának, illetve a múlt-elbeszélés legkülönbözőbb módozatainak, egyben — a szerző sokoldalú, összetett látásmódjának, érzékeny elemzőképességének köszönhetően — betekintést enged a múlthoz fűződő emberi viszonyok abba az archaikus, paradox élményébe, me-

lyet a kötet címébe rejtett (igaz, a Garaczi-mottóval némileg eltérített) Thomas Mann-i parafrázis megjelenít: „minél mélyebben fürkésznünk, minél messzebbre tapogatózunk a múlt alvilágába, az emberinek, történetének kezdeti alapjai tökéletesen megmérhetetlennek bizonyulnak, s mérőőnünk elől, bármily kalandos távolságokba gombolyítjuk alá zsinégét, mindig újra és tovább húzódnak vissza a feneketlenségbe.” (*Ulpus-báz*)

BÉNYEI PÉTER

Az értelmezés fordulatai

PALKÓ GÁBOR: A MODERNSÉG ALAKZATAI

Vannak olyan tanulmánykötetek, amelyek gyorsan, egy adott metodika és/vagy érdeklődés köré koncentrálódva készülnek el, és mintegy ezt dokumentálják. Egységességük, persze, ettől függetlenül lehet dogmatikus vagy nem dogmatikus jellegű. Palkó Gábor tanulmánygyűjteménye azok közé tartozik, amelyek lassabban állnak össze: közel egy évtized telt el, míg a beleválogatott írások elkészültek, és — ezt emeli ki a szerző rövid előszava — ez az idő nem hagyta változatlanul az írásokat meghatározó módszertani előfeltevéseket és szakmai orientációt sem. Palkó Gábor kötetének mindenfajta olvasói tapasztalatát meg fogja határozni az a kérdés, amely azt tudakolja, miként hatnak vagy módosítanak egy alapvetően mégsem kontingens értekezői magatartásra egymástól esetenként meglehetősen különböző értelmezői előfeltevések, melyek elméleti forrásai között a recepcióesztétika, az amerikai dekonstrukció lazább és szigorúbb változatai, a feminista kritika, illetve a kurrensebb médiaelméletek egyaránt felfedezhetők. Mégsem mondható, hogy a gyűjtemény egyedül abból nyerné egységét, ha van neki, hogy egyazon értekező pályájának voltaképpen az első szakaszát dokumentálja. Aligha téveszthető szem elől a kötet tematikus homogenitása: a magyar irodalmi modernség jelentősnek tartott és — általában — jelentős (és jelentéssel) hatástörténettel rendelkező műveivel foglalkozik, legtöbbször a történeti megértés vagy — technikaiban szinten — az irodalomtörténeti újraértékelés igényével. Nem ennyire világos, hogy melyek azok a nem tematikus elemek, amelyek a módszertani előfeltevések változékonysága ellenére magyarázatot nyújthatnak arra, hogy a kötetben mégiscsak kirajzolódik valamiféle értekezői vagy olvasói arculat, illetve — a kötet sokszor használt kifejezésével — „maszk”.

A kötet szerzőjének tájékozódását egy olyan szakmai közösség határozta meg, amelyet manapság sokak dogmatikusnak tartanak, annak okán, hogy rendre ugyanazon kérdések, gyakran ugyanazon szerzők körül köröz, vagy ha új területek felé fordul, akkor is valamilyen módon ugyanolyan marad. Amint azt most Palkó Gábor tanulmánygyűjteménye dokumentálja, ez a közösség (az 1990-es évek elején az ELTÉ-n egy kezdetben viszonylag szűk baráti kör, amely hamarosan